

to assume that at the time of the Bronze Age (the 7th – the 3d century B.C.) the region underwent a surge in reproductive activity. Judging by the materials of the collection, the population was actively using tools made of silicon, such as axes, arrowheads, ground hammers, etc., but some tools made of metal were also found (such as a bronze sickle for example). The population was mainly occupied with crop farming and cattle breeding. The burial rites were mostly represented by a great number of burial mounds, about a hundred in Nezhin region. The most remarkable feature of all the areas is the great damage caused by the contemporary cross-ditches. This is explained by intensive construction works carried out on the area for many centuries. Given the version that Nezhin (Nizhatin, Unenizh) existed (as a city) in the Old Russian period, it would have been destroyed by nomadic tribes whose traces are not archeologically found thus far. The information of the Old Russian Nezhin is also supplemented by numerous findings of Old Russian ceramics found at the time of the rescue excavations of 2004-2007 which in fact evidence the existence of a settlement on the territory of the city in the Old Russian period. As far as the main problems of the archeological research, first of all it is noteworthy that the level of ground waters is too high.

Key words: *Nezhin Region, the Bronze Age, Kievian Rus.*

УДК 902'1(477.5)

Я. В. Різниченко

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИФІКАЦІЮ САЛТІВСЬКО-МАЯЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ З ХАЗАРСЬКИМ КАГАНАТОМ

Локалізація хазарських народів вкрай нерівномірна, внаслідок недостатньої вивченості Салтово-маяцької культури. Пам'ятники хазарських горизонтів, що розташовані в басейні річок Дон (РФ), Терек, Кубань (РФ, Кавказ), Сіверський Донець (Україна, РФ) об'єднанні спільними рисами, що надають змогу виділити Салтівсько-Маяцьку культуру, як самобутню та культуру, що є відмінною від інших. Останнім часом фахівці виділили два типи СМК, однак зроблено це було за допомогою розподілення на кліматично-географічні зони. Так виділили аланський варіант СМК лісостепоного ареалу та болгарський – степний. Наявність хронологічних меж в якому існувала відома нам культура VIII – X ст., ознаки предметів матеріальної культури, матеріальні залишки духовної спадщини вказують на безпосередній зв'язок СМК з культурою Хазарану. Держава Хазарський Каганат залишила по собі культуру, яка археологічно ототожнюється як СМК. Ідентифікацію її доречно виконувати в комплексі певних ознак з урахуванням поліетнічності її складових, але в межах державного утворення. Основною рисою визначення належності до СМК в археології є власне керамічне виробництво населення визначеного ареалу. Воно вирізняється вираженням смугастим орнаментом, наявністю лощених посудів у побуту, якістю використаної глини та обробки власного посуду. Наявність однієї культури на величезній території, могло свідчити або про успішний розвиток супердержави, (їх внутрішні торгівельні та культурні зв'язки), або на невідомі загальні середньовічні тенденції. Немає досліджень, в яких розглянуто процеси, які можливо б було пов'язати з окремими певними умовами історичного розвитку культур в межах зазначеної території.

Ключові слова: *Салтово-Маяцька археологічна культура, хазари, етнічна історія.*

При дослідженні питання культурних осередків кочових народів, першим питанням фахівця стає здобуток матеріалу, що так чи інакше може певно вказувати на належність культури до тієї чи іншої етнічної групи. Але дослідження лише однієї археологічної культури має власні вади. Так практично неможливо локалізувати конкретно історичний етнос та співвіднести до нього конкретну археологічну культуру. Історичні кордони розмиваються, заплутуються це негативно впливає на предметність та об'єктивність дослідження.

Поглиблене дослідження праць, присвячених пошуку та дослідженню Салтівсько-Маяцької культури, яке вважається чи не єдиним потужним ідентифікаційним фактом народів-кочовиків Хазарського каганату [1], надає змогу покращити розуміння етноміграційних процесів середньовіччя та надає нові відомості про розвиток матеріальної культури населення.

При детальному розгляді питання використовувалися джерела археологічного та етнографічного походження. Археологічні джерела, що були використані в роботі це: матеріали розвідок та експедицій провідних археологів, вчених Радянського Союзу [2], незалежної України [3], висновки закордонних фахівців [4]. Певну інформацію надають джерела з періодичних видань представлені в історичних збірках та журналах [5]. Етнографічні джерела, що використані в роботі, допомагають порівнювати висновки археологічних та історичних досліджень [6].

Наукова література, яка використана для розробки теми написана в різні періоди та містить доволі різну інформацію. Вона умовно розподіляється на основні групи: радянська, українська, російська та закордонна. До першої великої групи відносимо фундаментальні праці радянських істориків М.І. Артамонова, О.П. Новосельцева, С.О. Плетньової [7]. Термін СМК з'явився в працях істориків лише в середині ХХ століття. Він був запропонований М.І. Артамоновим [8], але протягом певного часу, це питання набуло наукової актуальності і було поширене та розвинуте зокрема такими вченими як: Л.Н. Гумільов, С.О. Плетньова, В.К. Михеевим., В.С. Аксьоновим [9].

Поряд з історичним оглядом М.І. Артамонова з'явилися археологічні дослідження, особливо в радянську епоху, що відрізнялися своєю ґрунтовністю та великим обсягом. Дослідниця С.О. Плетньова до сучасного часу займалася питанням визначення СМК в роботах російських вчених [10]. Величезна кількість праць, що залишила по себе вчений містить ґрунтовний матеріал для подальшого вивчення проблеми. Безсумнівно цікаві питання розглядали й іншими представниками російської наукової думки. В працях О.П. Новосельцева, М.Г. Магометова, І.І. Ляпушкина, В.С. Флерова запозичені загальні відомості про розвиток культури Хазар та розглядаються питання про зв'язок СМК з цією культурою [11].

Метою роботи є встановлення зв'язку між СМК та матеріальною культурою народів Хазарського Каганату.

Територія на якій мешкали народи Хазарського каганату простягалася майже від р. Сіверський Донець до дельти р. Волга (РФ) на сході, та від північних кордонів Кавказу до м. Дербент, західного узбережжя Каспію, на південь [12]. Безумовно, істотна частина культурних осередків хазар знаходилася на території сучасної України. Цим було підсилено зацікавленість сучасних українських вчених. Археологи О.В. Комар, В.І. Піоро, Е.Є. Кравченко, Л.І. Красильникова, Е.В. Круглов [13] внесли важливий внесок до українського доробку.

На рубежі ХІХ – ХХ ст. при розкопках с. В. Салтів (Подінців'я), трохи пізніше в с. Маяки на р. Дон було проведено ряд археологічних розвідок та експедицій, в яких було знайдено типологічно та історично пов'язану самотутню, яскраво виражену культуру. Свою гіпотезу про тотожність цієї культури з існуванням Хазарського каганату висловив М.І. Артамонов [14]. Сьогодні цю культуру порівнюють з державною культурою хазар [15]. Однак під час розробки теми виникла низка питань.

Виділити етнічних хазар виявилось досить складно, як історично так і археологічно. Етнічний склад Хазарану виявився важким для ідентифікації. Фахівці історії середньовічного Сходу визначали окремі групи населення [16]. Тому не було несподіваним, що культура представлена як Салтівська, потребувала уточнень та доопрацювання.

Останнім часом фахівці виділили два типи СМК, однак зроблено це було за допомогою розподілення на кліматично-географічні зони. Так виділили аланський варіант СМК лісостепового ареалу та болгарський – степний [17]. Представники різних типів СМК, вочевидь різні й з точки зору етнічної приналежності: алани – Кавказ, протоболгари – Азія. Наявність матеріальної культури одного типу не могла не впливати на розвиток, або занепад іншої. Так як знахідки на різних пам'ятниках типові та в них простежуються закономірні та спільні риси, напрошується думка про тотожність цих культур. Скоріш за все вони були поєднані потужним впливом величезного державного утворення та формувалися в межах єдиної державної культури.

Думки дослідників розходяться. Деяка частина з них стала заперечувати зв'язок СМК з існуванням та розвитком Хазарського каганату. Вважаємо ці висновки надто поспішними. Наявність однієї культури на величезній території, могло свідчити або про успішний розвиток супердержави, (їх внутрішні торгівельні та культурні зв'язки), або на невідомі загальні середньовічні тенденції. Немає досліджень, в яких розглянуто процеси, які можливо б було пов'язати з окремими певними умовами історичного розвитку культур в межах зазначеної території.

Основною рисою визначення належності до СМК в археології є власне керамічне виробництво населення визначеного ареалу. Воно вирізняється вираженим смугастим орнаментом, наявністю лощених посудів у побуту, якістю використаної глини та обробки власного посуду [18]. Але постає питання, чи не могло бути яких-небудь обставин в розвитку середньовічної гончарної промисловості, які б змусили й інші «не хазарські» народи використовувати цей тип орнаменту та техніку гончарного виробництва. Звісно, гребінчастий орнамент не міг використовуватися виключно хазарами. Але в комплексі знахідок, можна з майже стовідсотковою вірогідністю говорити о приналежності поселень або пам'ятників до Хазарського каганату.

Іншими рисами в ідентифікації СМК є наявність різновидів житлових та побутових приміщень, вогнищ, захисних споруд, поховань, різні види та типи зброї, побутові предмети, одяг, знаряддя праці тощо [19]. Але комплекси таких знахідок можуть бути розрізненими, або ускладнені більш пізнішими, чи ранніми прошарками культур. Як правило визначається наявність СМК, а вже згодом визначається етнічна складова. Такий підхід дозволяє робити висновки для загальної середньовічної історії, але не задовольняє «локальні» інтереси дослідників-археологів.

Отже, локалізація хазарських народів вкрай нерівномірна, внаслідок недостатньої вивченості СМК. Пам'ятники хазарських горизонтів, що розташовані в басейні річок Дон (РФ), Терек, Кубань (РФ, Кавказ), Сіверський Донець (Україна, РФ) об'єднанні спільними рисами, що надають змогу виділити Салтівсько-Маяцьку культуру, як самобутню та культуру, що є відмінною від інших. Наявність хронологічних меж в якому існувала відома нам культура VIII–X ст., ознаки предметів матеріальної культури, матеріальні залишки духовної спадщини вказують на безпосередній зв'язок СМК з культурою Хазарану. Держава Хазарський Каганат залишила по собі культуру, яка археологічно ототожнюється як СМК. Ідентифікацію її доречно виконувати в комплексі певних ознак з урахуванням поліетнічності її складових, але в межах державного утворення.

Список використаної літератури

1. Большая Советская Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article099067.html>
2. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – Л. : АН СССР, 1959. – Т. 2. – С. 135.
3. Артамонов М.И. История Хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.
4. Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1967. – 196 с.
5. Комар О.В. Курганы хозарського часу на Луганщині / О.В. Комар, В. І. Поро // Vita Antiqua. – К. : ИАУ, 1999. – № 2. – С. 157.
6. Линденау Я.И. Описание народов Сибири (первая половина XVIII века): Историко-этнографические материалы о народах Сибири и Северо-Востока / Я.И. Линденау; под ред. И.С. Вдовина. – Магадан : Магаданское книжное изд-во, 1983. – 176 с.
7. Алексин А. Каспий, климат и кочевники Евразии / А. Алексин, Л. Гумилев // Татар археологиясе. Общeturкская и татарская средневековая археология: научные проблемы и достижения. – Казань : Татарстан Тарих институты, 1997. – 164 с.
8. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского Каганата / В. К. Михеев. – Харьков : Вища школа, 1985. – 323 с.; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории народов Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М. : Наука, 1990. – 241 с.
9. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории Хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Гос. социально-экономическое изд-во, 1936. – С. 137.
10. Аксенов В.С. Редкий тип бляшек-амuletов из верхне-салтовского катакомбного могильника / В.С.Аксенов // Культуры степей Евразии второй половины I тис. н. э. – Самара : Самарский обл. истор.-краеведческий музей, 2000. – 163 с.; Ляпушкин И.И. Карнауховское поселение / И.И. Ляпушкин // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л. : АН СССР, 1958. – № 62, т. 1. – 419 с.
11. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии / С. А. Плетнева. – М. : Гешарим, 2000. – 176 с.
12. Флерова В.Е. Подкурганые погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии / В. Е. Флерова // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк : ДонНУ, 2001. – Т. 2. – С. 163; Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата / М. Г. Магомедов. – М. : Наука, 1983. – 289 с.; Флеров В.С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы / В. С. Флеров. – М. : Ин-т Археологии РАН, 1996. – 100 с.
13. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
14. Красильникова Л.И. Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі степового Подонцов'я / Л.И. Красильникова // Археологія. – К. : Археологія, 2003. – № 2. – С. 36; Круглов Е.В. К вопросу об этнокультурной характеристике подкурганых погребений салтово-маяцкой культуры (по материалам восточной группы памятников) / Е.В. Круглов // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк : Донецкая городская типография, 1989. – 197 с.; Кравченко Э.Е. Мусульманское население среднего течения Северского Донца и распространение ислама в Восточной Европе в хазарское время / Э.Е. Кравченко // Степи Европы в эпоху середньовіччя. – Донецк : ДОННУ, 2005. – Т. 4. – С. 396–399.
15. Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории Хазар... – С.137
16. Салтово-маяцкая_культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

17. Алексин А. Гумилев Л. Вказ.праця. – 164 с.

18. Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии... – С.136.

19. Аксенов В.С. Крымский экспорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца / В. С. Аксенов, В.К. Михеев // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. – Самара : Самарский областной историко-краеведческий музей им. Алабина, 1998.

20. Винников А.З. Жилье и хозяйственные постройки маяцкого селища / А. З. Винников. – М. : Наука, 1983. – С. 95.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2012.

Y. Riznichenko

ADDRESSING THE PROBLEM OF COMPARISON OF SALTOVO-MAYAKI ARCHEOLOGICAL CULTURE WITH KHAZAR KHANATE

The Khazar nations are very unevenly localized due to insufficient knowledge of Saltovo-Mayaki culture. The sites of Khazar horizons located in the basins of such rivers as the Don (Russian Federation), the Kuban and the Terek (Russian Federation, the Caucasus) as well as the Seversky Donets (Ukraine and Russian Federation) have very much in common, which makes it possible to tell the unique Saltovo-Mayaki culture from all the others. Over the recent times scientists have determined two types of Saltovo-Mayaki culture. But it was done with the help of distribution into climatic zones. That was the way they found the Allan variant of Saltovo-Mayaki culture of the forest-steppe format and the Bulgarian one which is purely of the steppe format. The chronological limits within which we know about the culture of the 8th-10th centuries as well as the signs of material culture and the material remains of spiritual heritage evidence direct relationship between Saltovo-Mayaki culture and the culture of Khazar Khanate. Khazar Khanate contributed the culture which is very often considered to be akin to that of Saltovo-Mayaki. It is more expedient to identify Saltovo-Mayaki culture within a set of some particular criteria, taking into account poly-ethnicity of its constituents but in the framework of formation of the state. In understanding to what extent a certain population belongs to Saltovo-Mayaki culture, archeology must resort to such a criterion as the ceramics which is distinguished by apparently striped ornament, polished household utensils, quality of the clay and high quality treatment of crockery. Presence of one culture on a vast area could either evidence successful development of a super-state (its internal commercial and cultural ties) or unknown medieval trends. Thus far, there is no research concerned with any particular conditions of particular cultures' historical development in the framework of a particular territory.

Key words: *Saltovo-Mayaki archeological culture, the Khazars, ethnic history.*

УДК 902'18(477.82)

Б. А. Прищеп

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У 1991–2010 РР.

У статті проаналізовані середньовічні археологічні джерела, здобуті за останні двадцять років під час розкопок літописних волинських міст. Розглянуті питання хронології культурного шару та комплексів, характеру житлового будівництва та планування поселень, їх історичної топографії. Намічені основні етапи розвитку цих поселень в епоху Київської Русі. За останні двадцять років експедиціями різних наукових та навчальних закладів на території історичної Волині були проведені значні археологічні дослідження міст Буська Львівської обл., Володимира-Волинського,